

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.082>
УДК 94 (438) «1921—1939»

Володимир КОМАР

доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії Центральної та Східної Європи і спеціальних галузей історичної науки

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна)

volodymyr.komar@pnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-5475-5084>

Ірина КОМАР

кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи

Прикарпатський національний університет
імені Василя Стефаника (Івано-Франківськ, Україна)

iryna.komar@pnu.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0002-6354-9274>

Роман ПУЙДА

доктор історичних наук, професор кафедри суспільних наук,
директор Науково-технічної бібліотеки

Івано-Франківський національний технічний університет
нафти і газу (Івано-Франківськ, Україна)

roman.puida@nung.edu.ua

<https://orcid.org/0000-0003-0438-9415>

РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ У ПОЛІТИЦІ ПРОМЕТЕЇЗМУ ІІ РІЧПОСПОЛИТОЇ (1920—1930-ті роки)

Метою є визначення ролі й місця Радянського Союзу в ідеології та політиці прометеїзму, що реалізувалась у діяльності частини табору санації Польщі, який поділяв політичні погляди Ю. Пілсудського. **Методологічною основою** дослідження стали принципи історизму й наукової об'єктивності. Принцип історизму, зокрема, передба-

Цитування: Комар В., Комар І., Пуйда Р. Радянський Союз у політиці прометеїзму ІІ Річпосполитої (1920—1930-ті роки). *Український історичний журнал*. 2023. № 1 (568). С. 82—102. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.01.082>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

чав з'ясування ідейних витоків концепції прометеїзму та факторів, які вплинули на його формування й динаміку розвитку, і взаємодію з іншими процесами та явищами в суспільно-політичному житті. Принцип наукової об'єктивності вимагав всебічного аналізу сукупності чинників, які дали можливість дослідити вплив прометеїзму на зовнішню і внутрішню політику держави. **Наукова новизна.** Здійснено спробу комплексного дослідження концепції прометеїзму міжвоєнної Польщі, яка була спрямована на розчленування Радянського Союзу на національні держави; на історичному матеріалі проаналізовано еволюцію ідеї прометеїзму Польщі в міжвоєнний період: від розробки концепції на базі політичної групи газети *Przymierze* до створення ідеології організації «Прометей»; розкрито вплив концепції прометеїзму на зовнішню політику санаційної Польщі, зокрема в активізації еміграційного потенціалу й невдалих спробах у протистоянні з Радянським Союзом заручитися підтримкою Німеччини, Італії та Японії. **Висновки.** Творці концепції прометеїзму Польщі з середовища прихильників Ю. Пілсудського вважали, що з утворенням СРСР суть російського імперіалізму не змінилась, і сподівались, що визвольні рухи стануть причиною неминучого краху Радянського Союзу, всіляко підтримуючи сепаратистські відцентрові тенденції в його національних республіках. За зовнішньополітичним вектором концепція прометеїзму була спрямована на розчленування Радянського Союзу за національною ознакою і створення на його основі федерації демократичних держав під егідою Польщі з Україною, Грузією, Азербайджаном, Кримом та іншими республіками. Складовими прометеївської ідеології стали антиросійська, антирадянська і антикомуністична спрямованість. Організація «Прометей» у міжвоєнний період виступала в авангарді східної політики Польщі, зорієнтованої на інтеграцію народів Чорноморсько-Балтійського регіону. За лаштунками товариства стояли польські спецслужби, які таємно розробляли плани використання національно-визвольних рухів неросійських народів СРСР. Стратегічною помилкою теоретиків прометеїзму було переконання у внутрішній слабкості СРСР. Початок Другої світової війни призупинив реалізацію прометеївських планів Польщі.

Ключові слова: концепція прометеїзму, прометеїзм, Клуб «Прометей», Ю. Пілсудський, Т. Голуво, Т. Шетцель, міжвоєнна Польща, Радянський Союз.

Прометеїзм як напрям польської східної політики трансформувалася з концепції федералізму в умовах відродження незалежної Польщі і становлення СРСР. Переконані в нетривалому існуванні багатонаціональної радянської імперії нового типу прихильники прометеїзму з табору Ю. Пілсудського (пілсудчики) намагались залучити в орбіту польських політичних впливів неросійські народи, сприяючи утворенню національних держав між Балтійським і Чорним морями. Головною метою реалізації концепції прометеїзму було розчленування Радянського Союзу і створення на його національних окраїнах напівзалежних держав, об'єднаних з Польщею у федерацію чи конфедерацію.

Активні дослідження концепції прометеїзму в політиці Польщі розпочались у ПНР в 1960—1970-х роках. Ю. Левандовський назвав прометеїзм «імперіалізмом слабкості», а також великодержавною та імперіалістичною політикою [1]. Розробку політики прометеїзму підсумував С. Мікуліч [2]. Прометеїзм у його трактуванні — це насамперед справи європейської політики, з якими були пов'язані інтереси таких держав, як Радянський Союз, Німеччина, Чехословаччина, Румунія, Франція, Англія, Італія, Туреччина [2, С. 7].

Згадану проблему в контексті національної політики урядів Польщі дослідив А. Хойновський [3].

В українській радянській історіографії тема польського прометеїзму не відображена й залишилась майже непоміченою. Виняток становила монографія Ю. Сливки [4], який проаналізував політику прометеїзму щодо України й українців у контексті відносин Польщі та СРСР.

Після згаданих нами публікацій минулого століття, написаних значною мірою в умовах ідеологічного контролю з боку панівних на той час тоталітарних режимів, тема прометеїзму була дещо забута. В. Репринцев одним із перших в Україні проаналізував концепцію прометеїзму в контексті інших геополітичних доктрин міжвоєнної Польщі [5]. Монографія А. Портнова присвячена реконструкції інституційної історії наукової і освітньої діяльності української політичної еміграції у міжвоєнній Польщі [6]. Діяльність С. Лося в контексті нормалізації польсько-українських відносин всебічно дослідив Л. Зашкільняк [7]. А. Руккас висвітлив механізми фінансування Польщею еміграційних осередків неросійських народів після розвалу імперії Романових [8]. Заслугує на увагу біографічний нарис про активного учасника прометеївського руху Р. Смаль-Стоцького, який підготували українські історики з Чернівців [9]. У монографії М. Кучерепа й Р. Давидюк представлений погляд на проблему створення і функціонування Волинського українського об'єднання (ВУО) [10]. Українські дослідники, вивчаючи історію спецслужб УНР, звернули увагу на існування прометеївського фронту народів та його протистояння з СРСР [11]. Історик Д. Веденєєв у своїй книзі зазначає, що «український фронт» був насичений таємними баталіями і витонченими операціями, що відбувалися «за лаштунками» офіційної політики [12]. Важливим етапом у розробці проблем прометеїзму стали міжнародні наукові конференції та опубліковані матеріали, що з'явилися друком після їх завершення [13]. Монографія В. Комара стала першою в сучасній українській історіографії спробою висвітлення концепції прометеїзму в політиці міжвоєнної Польщі [14]. Однак деякі аспекти цієї теми потребують поглибленого вивчення. Тому в цій статті автори зробили спробу конкретизувати роль і місце СРСР у політиці прометеїзму міжвоєнної Польщі.

У сучасній польській історіографії дослідження політики прометеїзму обмежені розробкою певних проблем, а нового комплексного дослідження після згаданої монографії С. Мікуліча так і не з'явилося. Хоча польським історикам нині належить пріоритет у дослідженні цієї тематики [15—17]. М. Корнат трактує прометеїзм як ідеологічний рух, спрямований на об'єднання неросійських народів СРСР навколо Польщі [18, 19]. П. Лібера опублікував збірник документів з історії прометеївського руху [20] та ряд статей на цю тему [21, 22]. А. Шиманович присвятив свою монографію участі кавказьких емігрантів у міжнародному прометеївському русі [23]. Значний внесок у розробку проблеми політичного прометеїзму вносять автори, які з 2010 р. публікують результати досліджень на сторінках піврічника *Nowy Prometeusz*, що є друкованим органом Центру Східноєвропейських студій Варшавського університету [24].

Проблему прометеїзму Польщі в історіографії РФ вперше актуалізував Г.Ф. Матвеев [25]. С. Ісхаков оприлюднив ряд статей про найвидатніших мусульманських представників прометеївського руху, а одну з них присвятив формуванню визвольного руху кавказьких горців [26]. Л. Соцков звернув увагу на рівень поінформованості зовнішньої розвідки НКВС СРСР щодо діяльності польських спецслужб [27]. Темі впливу польської розвідки і контррозвідки на розвиток прометеївського руху присвячена окрема праця А. Здановича [28]. В історіографії РФ політика прометеїзму переважно трактується як ворожа, загарбницька, антиросійська, антирадянська, імперіалістична.

Прометеїзм міжвоєнної Польщі став предметом дослідження зарубіжних істориків Г. Мамулія [29, 30], Насімана Ягублу [31], Т. Снайдера [32] та Г. Куромії, який надрукував низку праць у співпраці з польськими істориками [33—35]. Однак зазначені монографії й статті повністю не висвітлюють поставленої проблеми.

Світоглядними орієнтирами у виробленні зовнішньополітичних пріоритетів концепції прометеїзму стали погляди Ю. Пілсудського. Він був переконаний у тому, що радянська держава стала спадкоємицею імперіалістичної політики царської Росії, яка полягала в намаганні загарбати чужі території й держави, розширити кордони імперії та сфери впливів у Європі й Азії. Він стверджував, що «незважаючи на те, який буде уряд, Росія є запеклою імперіалістичною країною. Це визначальна риса її політичного характеру. Ми мали царський імперіалізм, тепер маємо імперіалізм червоний — радянський» [36].

Після провалу федераційних планів Ю. Пілсудського у керівному таборі Польщі активно відбувався пошук нових концепцій східної політики Польщі. Це завдання було доручено політичній групі газети *Przymierze*¹, завдяки якій було створено «Союз зближення відроджених народів»² (СЗВН). Вона стала першою прометеївською організацією, негласним керівником якої був Т. Голувко, котрий діяв за дорученням Ю. Пілсудського³.

Ризький договір від 18.03.1921 публіцисти газети *Przymierze* однозначно трактували як поразку федераційної програми пілсудчиків. Т. Голувко вважав, що Польща не зможе відбутись як суверенна держава без незалежних Литви, Латвії, Естонії, Фінляндії, України й Білорусі. Існування Польської держави він пропонував розглядати в нерозривному зв'язку з іншими народами на постімперському просторі Росії: «Якщо Польща залишиться самотньою, якщо інші держави, які виникли на руїнах царської Росії, не зможуть самоствердитися, то її чекає сумне майбутнє» [37].

¹ *Przymierze* («Пшимеже») — (*Союз* — пер. з пол. В. К.). Тижневик «Пшимеже» регулярно виходив у друкарні газети *Kurier Poranny*, яка належала пілсудчикам, що свідчило про політичну заангажованість редакції цього видання.

² *Związek Zbliżenia Narodów Odrodzonych* (ZZNO).

³ CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5776, k.2 (B. Sen. St. Siedlecki. Referat Szulgina p.t. «Ruch Prometeuszowski» wśród narodów podrosyjskich na emigracji w Polsce. Warszawa, 14.I.1939 r.).

Визнаючи, що федераційна концепція «похована раз і назавжди»⁴, більшість пілсудчиків разом із Ю. Пілсудським підкреслювали тимчасовість рівноваги у відносинах з радянською Росією й наполягали на постійній бойовій готовності Польщі⁵. Вони не відмовлялись від основних принципів, які становили суть федераційної ідеї. На її основі формувалась інша концепція, яка ще не мала відповідної назви, але, однозначно, була спрямована проти посилення домінації Радянського Союзу, утвореного наприкінці 1922 р., територія якого об'єднала більшість земель колишньої царської Росії.

Подальший розвиток концепція прометеїзму одержала в Клубі «Прометей» в Парижі, який був створений завдяки енергійній діяльності Т. Голувка на початку 1926 р. Він об'єднав представників політичної еміграції народів СРСР, які прагнули здобути незалежність. В основу ідеології Клубу були покладені, зокрема, такі принципи: всі народи, поневолені більшовицькою Росією, мають право вільного розвитку; головним ідейним ворогом поневолених народів залишається Росія, незалежно, царська чи комуністична; народи, об'єднані в «Прометей», повинні домагатися створення національних суверенних держав. Друкованим органом товариства «Прометей» став місячник *Prométhée*, який виходив регулярно французькою мовою протягом 1926—1939 рр.⁶

Завдяки зусиллям Т. Голувка й Т. Шетцеля 15.07.1926 в Константинополі було створено Комітет незалежності Кавказу (КНК)⁷, який виступав за незалежність кавказьких народів й утворення спільної держави на засадах федерації. Він мав ворожу щодо СРСР позицію. До складу КНК входили представники Азербайджанського та Грузинського національних центрів і Народної партії горців Кавказу⁸. Вірмени не підтримали цієї ініціативи у зв'язку з їх виразною антитурецькою орієнтацією.

Саме у той період термін «прометеїзм» набув поширення. Це відбулося завдяки ініціативі Т. Шетцеля — військового аташе посольства Польщі в Туреччині. Він за дорученням Ю. Пілсудського налагодив зв'язки з політичними емігрантами в Константинополі⁹. Тут 1926 р. під час таємного зібрання Т. Шетцель виступив із пропозицією, щоб спільну боротьбу за визволення від більшовицької Росії назвати прометеївською [38]. Вона була схвально сприйнята присутніми, відтак термін «прометеїзм» став загальноживаним для означення політики Польщі, спрямованої на підтримку національно-

⁴ Kutyłowski B. Pokój ryski. *Przymierze*. 1921. № 14—15. 17 kwietnia. S. 1—3.

⁵ Hołowko T. Skarb najwyższy. *Przymierze*. 1921. № 8. 27 lutego. S. 1.

⁶ SAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5477, k. 210—212 (PROMETEUSZ).

⁷ Российский государственный военный архив (РГВА). Ф. 461/к. Оп. 2. Д. 33. Л. 9. (Sprawy Rady Trzech i KNK. Bez daty).

⁸ Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Spraw Zewnętrznych (MSZ), sygn. 6687, k. 25 (Sprawozdanie T. Hołowka do MSZ w Warszawie z wyjazdu do Konstantynopola. 21.VII.1926, Warszawa).

⁹ 28.03.1930 згідно з указом Мустафи Кемаля Ататюрка Константинополь було перейменовано в Стамбул.

визвольних рухів народів СРСР. Назва концепції походить від імені міфічного Прометей, який пожертвував своїм життям заради свободи людства. За аналогією з цим Польща, як Прометей, добровільно брала на себе місію нести світло європейської цивілізації на схід і визволити поневолені Росією народи. Вагомий внесок у створення організації «Прометей» і кристалізацію його ідеології внесли Т. Голувко й Т. Шетцель, без яких неможливо уявити собі існування прометеївського руху¹⁰.

Реалізація концепції прометеїзму розпочалась після травневого перевороту 1926 р. і приходу до влади режиму «санації» на чолі з Ю. Пілсудським. Найчіткіше мету польської політики сформулював у своїй доповіді генерал Ю. Стахевич, якому безмежно довіряв маршал Ю. Пілсудський¹¹: «Метою, на реалізацію якої будуть спрямовані наші зусилля, стане утворення національних держав на Сході. Їх звільнення буде історичним продовженням ослаблення сили Росії, що одночасно може стати елементом зміцнення великодержавної могутності Польщі»¹².

Повернувшись до влади, Ю. Пілсудський мав намір утілити в життя концепцію прометеїзму, насамперед за допомогою відновлення польсько-українського військового союзу, основи якого були закладені у Варшавській угоді 1920 р. Цього разу в реалізації антирадянських приготувань були задіяні, окрім українського, й інші так звані прометеївські народи. Тому концепція прометеїзму дістала підтримку з боку державного апарату — Генерального штабу¹³ (ГШ), Міністерства закордонних справ (МЗС) і Міністерства внутрішніх справ (МВС). За дорученням Ю. Пілсудського загальне керівництво прометеївськими акціями здійснював генерал Ю. Стахевич. Разом з ним працювали начальник відділу II ГШ полковник Т. Шетцель, начальник східного відділу МЗС Т. Голувко й начальник відділу національностей МВС Г. Сухенек-Сухецький¹⁴.

У 1926—1928 рр. військова співпраця з еміграційними урядами й національними центрами на території Польщі, передусім з українцями і грузинами, вийшла на якісно новий рівень. Було відновлено діяльність Генеральних штабів УНР і Грузії як союзних Війську польському (ВП) організаційних одиниць. Окрім того, була налагоджена співпраця з азербайджанською еміграцією, горцями Кавказу, кримськими і поволзькими татарами, вихідцями з

¹⁰ Centralne Archiwum Wojskowe (CAW), Oddział II Sztabu Głównego Wojska Polskiego (Od. II Sz. Gł.), sygn. I.303.4.5477, k. 3 (Przemówienie prezesa «Prometeusza» dr R. Smal-Stockiego na pierwszej sesji ujemionych przez Moskwę narodów w dn. 7.XII.1932).

¹¹ Biblioteka Polska w Paryżu (BPP), Akta Aleksandra Kawalkowskiego (AAK), sygn. 1186, k. 25 (Instytut jednego człowieka).

¹² РГВА. Ф. 461/к. Оп. 1. Д. 1. К. 15 (Ogólny zarzys działalności prometejskiej).

¹³ У грудні 1928 р. перейменовано у Головний штаб.

¹⁴ CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5561, k.49 (Stosunki Polsko-Prometeuszowskie. Referat polityczny, obrazujący geneze sprawy, założenia ideologiczne i formy organizacyjne współdziałania Polsko-Prometeuszowskiego. 1939 r.).

Туркестану, козаками і представниками карельської та інгерманландської діаспори у Фінляндії¹⁵.

01.02.1927 на території Польщі розпочав роботу ГШ Міністерства військових справ УНР¹⁶. З польського боку кураторами цього законспірованого органу стали полковник Т. Шетцель, який був організатором Другого зимового походу армії УНР (1921), і капітан Г. Сухенек-Сухецький. Полковник Т. Шетцель визначив завдання, які стояли перед емігрантським українським військовим підрозділом. Він позиціонувався як штаб союзницької армії, що тимчасово вимушено перебуває на території Польської держави. У зв'язку з цим структури УНР отримували організаційну, технічну й матеріальну допомогу ГШ Польщі. Першим начальником українського ГШ став генерал-хорунжий В. Куц, якого за наполяганням відділу II ГШ Польщі невдовзі змінив генерал-хорунжий П. Шандрук¹⁷.

Вагома роль у реалізації концепції прометеїзму відводилась національній еміграції з СРСР, яка викликала підвищений інтерес з боку керівного табору Польщі. На переконання Ю. Стахевича, «реалізація концепції прометеїзму — це формування умов або підсилення відцентрових тенденцій, які служать окресленій меті, і будуть зняттям, завдяки якому можна організувати еміграцію. Безпосередній доступ до територій, до населення для нас неможливий і навіть для досягнення мети не потрібний»¹⁸. Перемога над СРСР видавалась можливою за умови об'єднання Польщі у федерацію з іншими неросійськими народами. Так «радянська імперія нового типу» переставала бути грізним і небезпечним сусідом. Відмежування від СРСР буфером напівзалежних держав означало перетворення Росії, раз і назавжди, у другорядну країну. У зв'язку з цим прометеїзм повинен був стати засобом реалізації гасла «Польща від моря до моря» й мав антирадянський і антиросійський характер [39].

Порівняно з федераційною програмою, концепція прометеїзму передбачала залучення в орбіту польських впливів значно більше народів. Серед них українці, нації Південного Кавказу (грузини, азербайджанці, вірмени), численні мешканці Північного Кавказу, кримські й поволзькі татари, козаки, народи Середньої Азії, Західної Фінляндії (карели, інгерманландські фіни)¹⁹. Так звані прометеївські народи мали утворити об'єднаний антирадянський фронт на чолі з Польщею.

Ключова роль в утворенні системи федераційних договорів і протистоянні політиці СРСР відводилась Україні. Цю тезу переконливо аргументував один із керівників прометеївського руху, талановитий редактор і публіцист В. Бончковський: «Грузія, Азербайджан, Північний Кавказ, Туркестан, Україна

¹⁵ Ibid., k. 34.

¹⁶ Ibid., k. 68 (General W. Salskyj. Ukraina. 9.VIII.1938 r.).

¹⁷ РГВА. Ф. 461/к. Оп. 1. Д. 1. Л. 57—59 (Działalność Ekspozytury 2-jej poprzez emigracje Ukraińską).

¹⁸ САУ, Од. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5742, k.31 (О Грузии и грузинской политике).

¹⁹ Ibid., sygn. I. 303.4.5561, k. 8 (Stosunki Polsko-Prometeuszowskie...).

та інші, утворюючи так званий прометеївський фронт, становлять потужну силу, що може змінити політичне обличчя Східної Європи. Однак ключем до розв'язання проблеми і основним елементом цілого фронту, який може радикально трансформувати стан сил, є Україна...» [40]. На переконання члена правління «Прометейя» А. Ісхакі, «перемога України над великоросами стане перемогою всіх національностей, а поразка буде їх поразкою» [41]. Створення незалежної України мало стати для інших народів початком вирішення національного питання в СРСР. Українці були не менш зацікавлені в національному визволенні народів Кавказу, Туркестану й Криму як потенційних союзників у національно-визвольній боротьбі.

Об'єднувальною метою для поляків та українців у руслі політики прометеїзму була оборона Польської держави в умовах загрози з боку Радянського Союзу й співпраця у побудові незалежної України над Дніпром²⁰. Тому вважалося, що лише прометеївський фронт народів міг змінити ситуацію у Східній Європі на користь Польщі, якій відводилася роль координатора національно-визвольних рухів поневолених народів СРСР. Українське питання розглядалось насамперед як засіб нейтралізації «...імперіалістичної політики Москви» [42].

Виважена національна політика Польщі в Галичині й на Волині, яка опиралась на концепції прометеїзму, була покликана переконати українців у необхідності польсько-української співпраці. У перспективі йшлося про переорієнтацію вектора українського націоналізму з антипольського на антирадянський напрям і забезпечення Польщі надійного тилу в майбутній війні з СРСР [43, С. 27]. Галичину пілсудчики, як і національні демократи (ендеки), вважали споконвічною польською землею. На відміну від ендеків, ідеологи прометеїзму визнавали, що тут проживає українське населення, але заперечували його право на самовизначення. На противагу ендецькій політиці національної асиміляції пілсудчики запропонували політику державної асиміляції українців, «...щоб за умови збереження власної національності у меншин формувалось свідоме почуття приналежності до польської державності» [44, С. 10]. Поступки уряду повинні були так з'єднати західноукраїнські землі з Польщею, щоб навіть у випадку створення «незалежної України над Дніпром це не викликало б зміни її східних кордонів» [45, С. 539].

Суперечливість політики Ю. Пілсудського й пілсудчиків в українському питанні була очевидною хоча б у тому, що вони не помічали органічної єдності між Галичиною і Наддніпрянською Україною, яка до того ж вже була зафіксована юридично в Акті Злуки від 22.01.1919. Вони нібито підтримували незалежність України, яка б стала бар'єром на шляху російської експансії, але, як і більшість поляків, вважали Східну Галичину невід'ємною частиною II Річтосполитої. З цього приводу видатний пілсудчик Л. Василевський писав: «Що буде, якщо у зовнішній політиці Польща з ентузіазмом буде відстоювати

²⁰ РГВА. Ф. 308/к. Оп. 1. Д. 40. Л. 6 (Dyspozycja referatu o zagadnieniu prometeuszowskim. 19.11.1937 r.).

незалежну Україну аж до Кавказу, а у внутрішній буде керуватися моральністю загарбника?» [46, С. 4].

Ідеологія прометеїзму в концентрованому вигляді була представлена в працях Т. Кримського та Е. Вісньовського [47]. Під цими псевдонімами виступали «закулісні організатори» прометеївського руху — Т. Шетцель і Е. Харашкевич [48, С. 225]. Після смерті Т. Голувка (29.08.1931) керівництво прометеївським рухом здійснював начальник відділу II ГШ підполковник Т. Шетцель. Йому підпорядковувався майор Е. Харашкевич — начальник експозитури № 2 цього ж відділу, яка безпосередньо займалась реалізацією прометеївської акції.

Прометеїсти вважали, що національна структура Радянського Союзу є слабшою, ніж царської Росії²¹ і ставили перед собою питання: «Хто буде брати участь у розподілі СРСР після його розпаду?». Вважалось, що Польща не може байдуже спостерігати за тим, що відбувається на її східних кордонах, і повинна бути готовою використати ситуацію для реалізації своїх державних інтересів, тобто керувати перебігом подій²². Головною метою було ослаблення і розчленування радянської держави, а забезпечити її досягнення мали військові союзи Польщі з прометеївськими народами.

Представники державного апарату Польщі були зацікавлені в тому, щоб на місці СРСР утворилась низка малих національних держав. Від цього залежав великодержавний статус Польщі, який був метою політики Ю. Пілсудського. Як правило, ознаками наддержави є велика територія, чисельність населення, вагомий потенціал у світовій економіці, що спирається на володіння колоніями. На переконання творців прометеїзму, істотною рисою великодержавності була також здатність здійснювати ідеологічну експансію й впливати на формування міждержавних відносин [47, С. 210]. Творці польської геополітики розцінювали територію від Балтійського до Чорного і Каспійського морів як невичерпні запаси людської енергії й природних багатств, які могли б зробити Польщу однією з найвпливовіших світових держав. Шляхом підпорядкування цього регіону вони сподівались раз і назавжди відділитися від Росії («білої» або «червоної») буферною зоною напівзалежних від неї держав. Е. Харашкевич, зокрема, наголошував, що Польща в союзі з ними стала б гарантом європейської безпеки в умовах загрози з боку Радянського Союзу²³. Водночас перспективною виглядала й економічна співпраця, завдяки якій могла розвиватись польська промисловість і сільське господарство. Для Росії передбачалось повернення до кордонів Московського царства XV—XVI ст., що означало перетворення її на другорядну державу.

²¹ CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5561, k. 65 (Stosunki Polsko-Prometeuszowskie. 1939 r.).

²² Ibid., sygn. I.303.4.5782, k.619 (Ustne sprawozdanie mjra Dąbrowskiego z dn. 9 marca 1934 r.).

²³ CAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5406, k. 58—59 (S. Siedlecki. Cel założenia Instytutu Wschodniego).

1928 року керівництво прометеївським рухом перейшло до експозитури № 2 відділу II ГШ Польщі. Вона була спеціально створена для того, щоб консолідувати зусилля розрізнених еміграційних осередків у антирадянському напрямі. Підсудчики намагались будь-що приховати цей факт. Для цього у Варшаві в кінці 1928 р. було створено організацію «Прометей». Її офіційна назва: «Клуб «Прометей» — Ліга поневолених народів Росії: Азербайджану, Дону, Карелії, Грузії, Ідель-Уралу, Інгрії, Криму, Комі, Кубані, Північного Кавказу, Туркестану й України»²⁴.

Починаючи з 1930 р. організація «Прометей», виконуючи завдання експозитури № 2, стала головним ідеологічним і організаційним осередком усього прометеївського руху. Звідси надходили інструкції для філіалів, організованих у Франції (Парижі), Фінляндії, Туреччині, Персії та Китаї (Харбіні), національних центрів і лідерів еміграції: Н. Жорданія (грузини), А. Лівіцький (українці), С. Шаміль (горці Північного Кавказу), М.Е. Расул-Заде, М. Векілі, Мір Якуб Мегтієв, А. Текін (азербайджанці), Д. Сейдамет (кримські татари), А. Ісхакі (поволзькі татари), І. Мешег (східні фіни), І. Білий (кубанські козаки)²⁵. Ідеологія «Прометей» базувалась на поширенні антиросійських настроїв не лише на території Польщі, а й у Фінляндії (філіал товариства був створений 1932 р.), а також Китаї (Харбіні), Туреччині, Персії й Афганістані.

З утворенням організації «Прометей» активізувалась діяльність підсудчиків у місцях найбільшої концентрації кавказької еміграції — у Варшаві, Парижі й Стамбулі. У столиці Польщі під «опікою» експозитури № 2 перебували національні центри Грузії й Азербайджану. Звідси надходили інструкції до філіалів «Прометей», зокрема до паризького, який вважали інтелектуальною елітою організації. Однак його роздирали постійні ідеологічні дискусії та міжпартійні суперечки. Тому робота експозитури № 2 у кавказькому питанні була сконцентрована на КНК у Стамбулі. Париж залишався осередком пропаганди прометеїзму на міжнародній арені, а Стамбул став центром організаційної роботи на Кавказі²⁶.

У планах експозитури № 2 особливе значення відводилось емігрантам, які проживали на території радянського Далекого Сходу й китайської Маньчжурії, — українцям, полякам, грузинам, поволзьким татарам та ін. Близьке сусідство цих земель до імператорської Японії, яка виношувала стратегічні плани загарбання сусідніх територій, відкривало перспективи для реалізації концепції прометеїзму.

²⁴ Ibid., sygn. I.303.4.5782, k. 661 (Ideologia walki ciemiezonch przez Rosje narodów zjednoczonych w organizacji «Prometeusz»: Azerbajdzan, Don, Gruzja, Idel-Urał, Ingria, Karelia, Komi, Krym, Kubań, Kaukaz Północny, Turkiestan i Ukraina. 1936 r.).

²⁵ SAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5776, k. 7. (B. Sen. St. Siedlecki. Referat Szulgina p.t. «Ruch Prometeuszowski» wśród narodów podrosyjskich na emigracji w Polsce. Warszawa, 14. I. 1939 r.).

²⁶ AAN, MSZ, sygn. 6687, mf B22985, k. 58 (Письмо Н. Р. (Н. Рамішвілі — В. К.) к Тадеушу Голувко. Константинополь, 8.III.1927 г.).

Вагома роль в організації діяльності філіалу організації «Прометей» в Маньчжурії належить випускнику Східного інституту в Варшаві В. Пельцу. Одержавши рекомендації від Т. Голувка, він за дорученням експозитури № 2 у середині 1931 р. прибув до Харбіна. В. Пельц спочатку редагував місцеві польські газети, співпрацював із редакцією татарського часопису «Міллі Байрак» і українським «Маньджурським Вісником», залишаючись кореспондентом квартальника *Wschód*.

У зв'язку з приїздом В. Пельца до Харбіна активізувалися місцеві поляки або так звана харбінська колонія. Протягом 1931—1934 рр. В. Пельц провадив активну прометеївську діяльність у польській колонії і серед інших емігрантів у Маньчжурії²⁷. З ним працювали поручик Ж. Кросновський і консул А. Квятковський. Заслуга В. Пельца полягала в організації «Польського сходовознавчого гуртка» (ПСГ), який став далекосхідним філіалом Орієнтального гуртка молоді (ОГМ), що діяв у Східному інституті в Варшаві або так званій «Академії прометеїзму»²⁸. Протекцію над ПСГ здійснював консул Польщі в Харбіні Я. Дуглас. Так під прикриттям наукових досліджень розпочалася прометеївська акція в Харбіні.

Головним об'єктом уваги В. Пельца стала українська діаспора, найчисельніша після російської. Для організації зустрічей з українцями було запропоновано приміщення «Господи польської», яке мало право екстериторіальності, тож під його прикриттям відбувались зібрання «Прометей». Ця пропозиція була схвально сприйнята, бо українці втратили свій громадський будинок і організовували зібрання у приватних помешканнях.

Урочисте відкриття філіалу організації «Прометей» в Харбіні відбулось 11.11.1932, у ньому брало участь понад 80 осіб — членів української, грузинської й татарської колоній, а також поляки, які були організаторами та мали вберегти присутніх від втручання поліції [49]. Створення філіалу «Прометей» у Харбіні стало квінтесенцією і підсумком діяльності В. Пельца в Маньчжурії.

Японська агресія на китайській території розпочалась у вересні 1931 р. А в березні 1932 р. тут утворилась нова держава — Манджу-го, яка об'єднала всі провінції Маньчжурії [50, С. 115]. У зв'язку з цим 1932 р. у Харбіні припинило діяльність «Польсько-китайське товариство», а 1933 р. перестав існувати ПСГ²⁹. На цьому завершився короткий, але плідний період діяльності В. Пельца, якого було відкликано до Варшави.

Значна увага з боку творців східної політики Польщі була прикута до політичних емігрантів, що виїхали з Росії до Фінляндії. До того ж Фінляндія була союзницею Польщі в її політиці щодо СРСР. Народи, які емігрували на територію Фінляндії з північних окраїн Росії — карели, комі, чуваші, інгерман-

²⁷ SAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5570, k. 1 (Stypendium naukowe dla Władysława PELCA. 1934 r.).

²⁸ Ibid., sygn. I.303.4.5535, k. 1 (Krótka historia powstania P.K.W. Charbin, 6.IV.1932 r.).

²⁹ BPP, Akta Władysława Pełca (AWP), sygn. 6, k. 12 (Polonia w Manzurii).

ландські фіни, могли розраховувати на розуміння та підтримку влади³⁰. Окрім того, волею долі у Фінляндії опинилися українці й татари. Колонія українців у Гельсінкі налічувала 15 осіб. Вони об'єдналися у товариство «Громада», яке здійснювало опіку над співвітчизниками. Його очолив колишній доцент Харківського університету К. Подуведько, який влаштувався на посаду викладача математики в Гельсінському університеті³¹. Мусульмани, що жили у Фінляндії, були переважно емігрантами з Туркестану та Південного Уралу.

Верховне командування ВП виявляло особливе зацікавлення козацьким рухом, оскільки території Кубані, Дону й Південного Уралу були основним місцем формування кавалерії Червоної армії³². На думку сенатора Польської Республіки С. Седлецького, кооперація з вільним козацтвом була важливою ланкою державної політики: по-перше, завдяки польсько-козацькій співпраці можна було результативно «шантажувати будь-яке можливе починання українців»; по-друге, хто хоче здобувати перемоги на півдні Росії, мусить заручитися підтримкою козаків³³. Козацька еміграція, яка вирізнялася чисельністю й організованістю, привертала увагу керівництва варшавського «Прометея»³⁴. Один із найбільших козацьких центрів був у Франції. Другим за впливовістю був осередок у Чехословаччині. 1927 року за ініціативою отамана І. Білого в Празі було створено організацію під назвою «Вільне козацтво», метою якої була боротьба з СРСР і російськими монархістами, а також визволення козацьких земель від Росії і створення самостійної держави — Козакії»³⁵.

Отаман І. Білий перший серед своїх соратників став творцем козацького національно-визвольного руху³⁶, необхідність якого він пояснював так: «Поклик до свободи і незалежності козацтва не означає сіяти ненависть і зло щодо російського народу і його державності. Росія (СРСР) в минулому і сьогоденні проводять політику нехтування національних інтересів інших народів. Козацтво повинно звільнитись і створити свою державу. Російське — росіянам, а козацьке — козакам. Не ненависть до чужого, а любов до свого повинна стати основним мотивом незалежницької праці козацтва в еміграції»³⁷. Проголосивши гасло об'єднання козацьких земель, група І. Білого поступово об'єднувала розрізнені осередки донських, кубанських, терських (уральських) і калмицьких козаків.

³⁰ РГВА. Ф. 461/к. Оп. 1. Д. 1. Л. 134 (Klub Prometeusz w Finlandii).

³¹ Ibid., k. 5 (Towarzystwa i związki narodowościowe w Finlandji w 1937 r. Ukraina).

³² SAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5741, k. 14 (Zarys wojskowej polityki zagranicznej).

³³ Ibid., sygn. I.303.4.5776, k.7 (B. Sen. St. Siedlecki. «Ruch Prometeuszowski» wśród narodów podrosyjskich na emigracji w Polsce. Warszawa, 14.I.1939 r.).

³⁴ Ibid., sygn. I.303.4.5782, k. 606 (Ustne sprawozdanie mjra Dąbrowskiego z dn. 9 marca 1934 r.).

³⁵ В большом свете большие события. *Вольное казачество*. 1938. 25 мая. № 242. С. 1—5.

³⁶ AAN, MSZ, sygn. 5322, k. 305 (Ruch wolno-kozacki. Krótki zarys historyczno-informacyjny Ekspozytury 2 Oddziału II Sztabu Głównego. 1939.).

³⁷ Не ненависть к чужому, а любовь к своему. *Казачий голос*. Париж, 1937. № 3. С. 3.

Від моменту створення організація «Вільне козацтво» ставила за мету входження до організації «Прометей». На перешкоді цьому стали горці Кавказу й українці (петлюрівці), між якими й козаками на Батьківщині існували конфлікти. Негативне ставлення горської еміграції зводилось до територіальних претензій щодо Терського козачого округу. Українці висловлювали претензії до Кубанського округу, мотивуючи це тим, що 70 % кубанців розмовляють українською мовою і є за походженням українцями. Редакція журналу «Вільне козацтво» зверталась із вимогою до керівництва Державного Центру УНР визнати існування окремого козацького народу. У 1933—1934 рр. пропозиція І. Білого в цьому питанні була підтримана експозитурою № 2, яка висловила за входження «Вільного козацтва» до складу «Прометей»³⁸. Однак позиція українців залишалась незмінною. Вони не визнавали існування козацького народу, а кубанських козаків уважали українцями³⁹. У результаті загострення козацько-українських і козацько-горських відносин козаки ставили під сумнів своє членство в організації «Прометей» [27, С. 312].

За допомогою Польщі 1935 р. був створений «Союз вільного козацтва», який мав поширювати ідеологію «Вільного козацтва». У його статуті вказано мету: «об'єднання всіх козаків, без різниці походження, які проживають на території Речіпосполитої»⁴⁰. Однак, запідозривши козаків у зв'язках із членами Організації українських націоналістів (ОУН) в Польщі й Чехословаччині, керівництво експозитури № 2 вирішило припинити цей експеримент.

Починаючи з 1929—1930 рр., ГШ і МЗС Польщі постійно зменшували видатки на прометеївський рух. Це було пов'язано з початком світової економічної кризи 1929—1933 рр., від якої зазнала чималих збитків польська економіка. Так, протягом 1931—1932 рр. на потреби прометеївського руху з бюджету Польщі було виділено 1 млн 263 тис. 709 зл., а 1937—1938 рр. — лише 803 тис. 110 зл. (з них МЗС — 477, а ГШ — 334 тис. зл.)⁴¹. Але, попри підписання договору про ненапад із Радянським Союзом 1932 р., фінансування прометеївського руху не припинялось аж до початку Другої світової війни.

У першій половині 1930-х років міжнародний прометеївський рух переживав серйозні труднощі. До того ж його ряди зазнали непоправних втрат — Н. Рамішвілі, Т. Голувко, Л. Василевський, Ю. Пілсудський. Без морального авторитету й підтримки останнього політика прометеїзму, на наш погляд, не мала шансів на реалізацію. У цей період спостерігався сильний наступ антипрометеївських сил, особливо в керівному таборі Польщі. Усупереч цьому прометеївська діяльність не припинялась, тривав пошук потенційних союзників за кордоном.

³⁸ САВ, Од. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5433, k.190 (W.K «opozycja» w Bułgarii — pismo do min. Tarnawskiego. 25.X.1935 r.).

³⁹ Ibid., k. 45 (Program działalności kozaków nacjonalistów (W.K)).

⁴⁰ САВ, Од. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5550, k. 1 (Statut «Stowarzyszenia wolnego kozactwa w Polsce»).

⁴¹ Ibid., sygn. I.303.4.5561, k. 68 (Stosunki Polsko-Prometeuszowskie... 1939 r.).

У реалізації концепції прометеїзму польське керівництво намагалося заручитися підтримкою провідних держав світу, які, на їхню думку, були зацікавлені в розпаді Радянського Союзу. Насамперед це були держави Антикомінтернівського пакту — Німеччина, Італія, Японія. Спільною платформою мав стати антирадянський і антикомуністичний характер домовленостей. З розгортанням пропаганди прометеїзму невпинно зростав інтерес до нього лідерів цих країн [27, С. 308].

Керівництво прометеївського руху через довірених осіб робило спроби заручитися підтримкою фашистського диктатора Беніто Муссоліні. Для цієї місії було залучено італійського журналіста і депутата парламенту Е. Інсабато [51], який мав значний вплив на формування італійської суспільно-політичної думки. На його переконання Польща як бастион західної цивілізації повинна була знайти з ним спільну мову. Однак політична лінія «великого дуче» дещо відрізнялася від прометеївської. Першочерговими для керівництва Італії тоді були проблеми «жовтої раси», а не Радянського Союзу, який розглядали як позитивний для Європи стримувальний фактор [51].

Землі українських поселенців у південній частині Далекého Сходу й нижній частині ріки Амур і над Тихим океаном, які одержали назву Зеленого Клину або Зеленої України, стали об'єктом посиленої уваги з боку японської розвідки [52]. Тут польсько-японську співпрацю в далекосхідному питанні розвивали представники прометеївського руху. У лютому 1933 р. військовий аташе Японії у Варшаві Гікосабуро Хата зустрівся з професором Р. Смаль-Стоцьким, генералом В. Сальським, а також з грузинами: С. Мдівані й генералом А. Захаріадзе. Серед присутніх були начальник відділу II ГШ Польщі Т. Фургальський і підполковник С. Маер. Вони обговорювали питання створення буферної української держави в Зеленому Клині за підтримки Японії [33, С. 120]. За згодою експозитури № 2 представники петлюрівської еміграції намагались здобути підтримку з боку інших держав. Однак результатів не було досягнуто, оскільки Німеччина, Італія, Японія та інші країни, проводячи власну політичну лінію, розраховували на підтримку тієї еміграційної групи, яка була їм підпорядкована безпосередньо, а не за посередництвом Польщі⁴².

З другої половини 1936 р. у системі міжнародних відносин на європейському континенті стала визрівати криза, яка позначилась на політичному становищі усього світу. Саме тоді в Європі почав формуватись трикутник сил (фашистські держави — західні країни — СРСР), боротьба між якими визначала подальший розвиток подій. Ініціатива була перехоплена фашистськими державами, до того ж в «осі Берлін — Рим» роль першої скрипки відводилась Німеччині. Початкові симптоми кризи системи міжнародних відносин і нової розстановки сил великих держав найбільше відбилися на зовнішній політиці Польщі, особливо щодо Німеччини та СРСР [53, С. 23].

⁴² РГВА. Ф. 461/к. Оп. 1. Д. 1. Л. 58 (Działalność Ekspozytury 2-jej poprzez emigrację Ukraińską).

Зміни в польській зовнішній політиці стали особливо помітними після 1935 р., у період «декомпозиції», коли міністр закордонних справ Польщі Ю. Бек повністю взяв керівництво у свої руки. Його погляди виходили з постулату ізоляції Радянського Союзу від участі в європейських справах. За його керівництва принцип «рівновіддаленості» Польщі щодо Німеччини і СРСР залишився декларацією. Фактично збільшувалась дистанція до Москви і зменшувалась до Берліна. У зовнішній політиці Польщі під керівництвом Ю. Бека стали проявлятися риси, подібні до німецької східної політики. Їх об'єднувала спільна антирадянська платформа, схвальне ставлення польської дипломатії до формування «осі Берлін — Рим» та Антикомінтернівського пакту (листопад 1936 р.). Також Польща відмовилась від пропозицій приєднання до пакту, як і до німецьких пропозицій установити тісніші контакти з метою «вирішення російського питання» [53, С. 24]. Аргументація була очевидною: Польща побоювалася втратити самостійну роль на міжнародній арені й сама претендувала на роль великої держави.

Водночас тривав пошук контактів із політичними колами III Райху, які налагоджували й діячі прометеївського руху. У середині 1936 р. український професор Р. Смаль-Стоцький за дорученням експозитури № 2 здійснив низку зустрічей із представниками політичної, військової, бізнесової й наукової еліти в Берліні та Лондоні. Він виступав з лекціями на тему національних відносин у СРСР, проводив бесіди й переговори з важливими особами⁴³. Метою службового відрядження було налагодження співпраці з впливовими колами Німеччини в руслі міжнародного прометеївського руху.

Польські військові були поінформовані, що плани розчленування більшовицької Росії на національні держави розробляли і у політичних колах Німеччини. Вони хотіли об'єднати польсько-німецькі зусилля в цьому напрямі. Зокрема, в розмові з Р. Смаль-Стоцьким німецький професор П. Рорбах зауважив, що треба порозумітися з поляками в питанні «утворення незалежних держав на руїнах Росії»⁴⁴. Саме тому в Німеччині 1936 р. були встановлені суворі заборони будь-яких образливих висловлювань на адресу керівництва Польщі як вірогідного союзника в майбутній війні з СРСР. А. Гітлер поступово усунув із німецького Генштабу представників старого покоління, які були вороже налаштовані щодо Польщі⁴⁵. Частково з цим було пов'язано вирішення українського питання. Оскільки Польща називала його своєю внутрішньою проблемою, то у керівних колах Німеччини вважали недоцільним передчасно провокувати її керівництво. Тому нацисти припинили відносини з Є. Коновальцем і радили українським націоналістам не втручатись у поль-

⁴³ AAN, MSZ, sygn. 5218, k. 278 (Wicedyrektor Departamentu Politycznego do Pana Ambasadora RP w Berlinie).

⁴⁴ Ibid., k. 284 (Rozmowy prowadzone przez prof. R. Smal-Stockiego w Berlinie 28-VI — 5-VII. 1936 r.).

⁴⁵ Ibid., sygn. 5322, k. 29 (Notatka z rozmowy p. Min. Szembek z prof. Smal-Stockim z dn. 17.XI.1938 r.).

ські справи, а зосередити свою увагу на ситуації на Буковині і Закарпатті⁴⁶. Загалом із розмов з німецькими політиками й науковцями Р. Смаль-Стоцький зробив хибний, на наш погляд, висновок, що в східній політиці Німеччини не визріло чітко окреслених концепцій. На політичну програму канцлера А. Гітлера в східному питанні німецькі інтелектуали й політики радили йому не звертати уваги, адже вважали її анахронізмом і, як виявилось, умисно чи несвідомо змусили повірити в це українського професора. Ця дезінформація не викликала також сумніву й у керівництва ГШ Польщі.

Прометеївська ініціатива виявилась неприйнятною для урядів держав «осі Рим — Берлін — Токіо», оскільки вона не відповідала їхнім поглядам на майбутнє облаштування світу, де не було місця Великій Польщі. Навпаки, вони намагались використати діячів прометеївського руху в реалізації своїх зовнішньополітичних доктрин. Спецслужби III Райху проявляли неабиякий інтерес до емігрантів із СРСР та переманювали їх на свій бік. Німці були найбільше зацікавлені в налагодженні контактів із представниками грузинського й українського національних осередків у Парижі⁴⁷. Найактивніші діячі прометеївського руху, С. Менагарішвілі, Г. Гважава, М. Чокаєв, Е. Такайшвілі, відкрито вийшли з «Прометей» й задекларували свою приналежність до співпраці з III Райхом⁴⁸. Це стало причиною загострення стосунків і конфліктів у колах прометеївської еміграції⁴⁹.

15.09.1938 у Парижі відбулось таємне зібрання лідерів прометеївського руху в зв'язку зі змінами в політиці Франції й активізацією французької розвідки⁵⁰. Були присутні О. Шульгін, М.-Я. Мегтєв, М. Чокаєв, С. Шаміль, В. Пельц. Представники еміграції зійшлися на тому, що у випадку війни вони можуть опинитись у концентраційних таборах. НКВС СРСР спільно з французькими спецслужбами намагались паралізувати емігрантські осередки за кордоном, французька розвідка почала перевірку емігрантської картотеки. Присутні на зібранні одностайно вирішили розпочати приготування членів організації «Прометей», архівів і матеріальних засобів до ймовірної евакуації.

Вночі з 23 на 24 серпня 1939 р. був підписаний радянсько-німецький пакт про ненапад разом із секретним додатковим протоколом, у якому були визначені сфери впливів Німеччини і СРСР і передбачено розділ Польщі. Починаючи з вересня 1939 р. «ветерани» прометеївського руху М. Чокаєв, М.-Я. Мегтєв, Н. Жорданія, О. Шульгін на сторінках реформованого прометеївського журналу *La Revue Prométhée* від імені своїх співвітчизників

⁴⁶ Ibid, sygn. 5218, k. 285. (Wicedyrektor Departamentu Politycznego do Pana Ambasadora RP w Berlinie).

⁴⁷ BPP, AWP, akc. 4622, sygn. 1, k. 5 (Notatka o pracy Władysława Pelca jako Attache Ambasady RP w Paryżu. 1937—1944).

⁴⁸ SAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5738, k. 1 (Notatka w «Jasz Turkiestanie» o zerwanych stosunkach Turkiestańczyków z organem «Prométhée». 24.XI.1938 r.).

⁴⁹ РГВА. Ф. 461/к. Оп. 1. Д. 1. Л. 21 (Historia działalności prometejskiej).

⁵⁰ SAW, Od. II Sz. Gł., sygn. I.303.4.5760, k. 1 (Prometeusz we Francji. 15.IX.1938 r.).

закликали Польщу, Англію, Францію до боротьби з німецько-радянською коаліцією [54]. Вони закликали народи не обирати «між чумою і холерою» (*тобто між Німеччиною і СРСР* — авт.), а протистояти їм обом як, наприклад, фінський народ, що героїчно боровся з набагато численнішими силами Червоної армії 1940 р., а також сприяти розпаду Радянського Союзу й тим самим перемагати «холеру», а це, на їхню думку, означало й кінець «чуми».

Отже, концепція прометеїзму формувалась на традиціях шляхетської Речі Посполитої протягом міжвоєнного періоду у середовищі прихильників політичної лінії Ю. Пілсудського. Творці прометеїзму вважали, що з утворенням СРСР суть російського імперіалізму не змінилася. Вони сподівались, що національно-визвольні рухи стануть причиною неминучого краху Радянського Союзу і всіляко підтримували сепаратистські відцентрові тенденції в його національних республіках. У зовнішній політиці концепція прометеїзму спрямовувалась на розчленування Радянського Союзу за національними ознаками і створення на його основі федерації демократичних держав під егідою Польщі. Складовими прометеївської ідеології стали також антиросійська, антирадянська і антикомуністична спрямованість.

Організація «Прометей» у міжвоєнний період перебувала в авангарді східної політики Польщі, спрямованої на інтеграцію народів Чорноморсько-Балтійського регіону. За лаштунками товариства стояли польські спецслужби, які таємно розробляли плани використання національно-визвольних рухів неросійських народів СРСР. Метою реалізації концепції прометеїзму мало стати розділення Радянського Союзу за національною ознакою й побудова на його «руїнах» Великої Польщі, опертої на засадах федерації з Україною, Грузією, Азербайджаном, Кримом та іншими республіками. Стратегічною помилкою теоретиків прометеїзму було переконання у внутрішній слабкості СРСР. Початок Другої світової війни призупинив реалізацію прометеївських планів Польщі.

REFERENCES / СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Lewandowski, J. Imperializm słabości. Kształtowanie się koncepcji polityki wschodniej piłsudczyków 1921—1926. Warszawa, 1967 [in Polish].
2. Mikulicz, S. Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej. Warszawa, 1971 [in Polish].
3. Chojnowski, A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921—1939. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1979 [in Polish].
4. Slyvka, Yu.Yu. Zakhidna Ukrayina v reaktsiyniy politytsi pol's'koyi ta ukrayins'koyi burzhuziyi (1920—1939). Kyiv, 1985 [in Ukrainian].
[Сливка Ю.Ю. Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920—1939). Київ, 1985. 272 с.].
5. Repryntsev, V. Ukraina v polskykh zovnishnopolitychnykh doktrynakh. Ukrainska derzhavnist u XX stolitti (Istoryko-politohichnyi analiz). Kyiv, 1996. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/zmist.htm> [in Ukrainian].
[Репринцев В. Україна в польських зовнішньополітичних доктринах. Українська державність у XX столітті (Історико-політологічний аналіз). Київ, 1996. URL: <http://litopys.org.ua/ukrxx/zmist.htm> (дата звернення: 11.10.2022)].

6. Portnov, A.V. Nauka u vyhnanni: Naukova i osvitnia diialnist ukrainskoi emihratsii u mizhvoienanii Polshchi (1919—1939). Kharkiv, 2008 [in Ukrainian].
[Портнов А.В. Наука у вигнанні: Наукова і освітня діяльність української еміграції у міжвоєнній Польщі (1919—1939). Харків: ХІФТ, 2008. 256 с.]
7. Zashkilniak, L. Ukrainsko-polske porozuminnia 1935 r. (Za materialamy arkhivu Ya.S. Lo-sia). Problemy slovianoznavstva. Mizhvidomchyi naukovyi zbirnyk. Lviv, 1996. 48: 62-72 [in Ukrainian].
[Зашкільняк Л. Українсько-польське порозуміння 1935 р. (За матеріалами архіву Я.С. Лося). *Проблеми слов'янознавства. Міжвідомчий науковий збірник*. Львів, 1996. Вип. 48. С. 62—72.]
8. Rukkas, A. Polska finansova pidtrymka emihratsiinoho uriadu Ukrainskoi Narodnoi Respubliki. *Istoriia ta istoriografii v Yevropi*. 2006. Vyp. 4: 83-104 [in Ukrainian].
[Руккас А. Польська фінансова підтримка еміграційного уряду Української Народної Республіки. *Історія та історіографія в Європі*. 2006. Вип. 4. С. 83—104.]
9. Bruyskyi, P., Dobrzhanskyi, O., Yuriichuk, Ye. Roman Smal-Stotskyi — vchenyi, polityk, pedahoh, dyplommat. Bukovyntsi u borotbi za ukrainsku derzhavnist (1917—1922). Chervnivtsi, 2007. 315—344 [in Ukrainian].
[Брицький П., Добржанський О., Юрійчук Є. Роман Смаль-Стоцький — вчений, політик, педагог, дипломат. Буковинці у боротьбі за українську державність (1917—1922). Чернівці, 2007. С. 315—344.]
10. Kucherepa, M., Davydiuk, R. Volynske ukrainske obiednannia (1931—1939 rr.). Lutsk: Nadstyria, 2001 [in Ukrainian].
[Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931—1939 рр.). Луцьк: Надстир'я, 2001. 420 с.]
11. Sidak, V.S., Vronska, T.V. Spetssluzhba derzhavy bez terytoriyi: lyudy, podiyi, fakty. Kyiv, 2003 [in Ukrainian].
[Сідак В.С., Вронська Т.В. Спецслужба держави без території: люди, події, факти. Київ, 2003. 240 с.]
12. Vedeneev, D. Ukraynyskyi front v voynakh spetssluzhb: istoricheskie ocherki. Kyiv, 2008 [in Russian].
[Веденеев Д. Украинский фронт в войнах спецслужб: исторические очерки. Киев, 2008. 432 с.]
13. Smolii, V.A. (Ed.). *Istoriografichni doslidzhennia v Ukraini*. Kyiv, 2003. Vyp. 13. *Ukraina — Polshcha: istoriia i suchasnist*: Zb. nauk. pr. i spohadiv pamiaty P.M. Kalenyuchenka (1923—1983). Ch. 1 [in Ukrainian].
[*Історіографічні дослідження в Україні* / В.А. Смолій (голов. ред.). Київ, 2003. Вип. 13. У 2 ч.: *Україна — Польща: історія і сучасність*: Зб. наук. пр. і спогадів пам'яті П.М. Калениченка (1923—1983). Ч. 1. 498 с.]
14. Komar, V.L. Kontseptsiya prometeizmu v politytsi Polshchi (1921—1939 rr.). Ivano-Frankivsk, 2011 [in Ukrainian].
[Комар В.Л. Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921—1939 рр.). Івано-Франківськ, 2011. 360 с.]
15. Bruski, J.J. Między prometeizmem a realpolitik. II Rzeczpospolita wobec Ukrainy sowieckiej 1921—1926. Kraków, 2010 [in Polish].
16. Maj, I.P. Działalność Instytutu Wschodniego w Warszawie 1926—1939, Warszawa 2007 [in Polish].
17. Pisuliński, J. Polityka władz polskich wobec Centrum Państwowego Ukrainkiej Republiki Ludowej na wychodźstwie po preliminariach ryskich (1920—1923). *Biuletyn Ukrainoznawczy. Przemysł*. 2007. 13: 71-85 [in Polish].

18. Kornat, M. Ruch prometejski — ważne doświadczenie polityki zagranicznej II Rzeczypospolitej. *Nowa Europa Wschodnia*. 2008. 2 (II): 76-86 [in Polish].
19. Kornat, M. Prometeizm — pol's'ka viziya perebudovy Shkhidnoyi Yevropy (1921—1939). *Ukrayina Moderna*. 2010. 6(17): 44-53 [in Ukrainian].
[Корнат М. Прометейзм — польська візія перебудови Східної Європи (1921—1939). *Україна Модерна*. 2010. № 6 (17). С. 44—53].
20. Libera, P. (Oprac.). II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego. Warszawa, 2013 [in Polish].
21. Libera, P. Ewolucja ruchu prometejskiego w okresie międzywojennym. Ruch prometejski i walka o przebudowę Europy Wschodniej (1918—1940). Pod red. M. Kornata, Warszawa 2012. 219—244 [in Polish].
22. Libera, P. Ormianie i ruch prometejski w pierwszej połowie XX wieku. Zarys problematyki. *Nowy Prometeusz*. 2012. 2: 295-313 [in Polish].
23. Szymanowicz, A. Pomiedzy Warszawą a Elbrusem i Moskwą. *Aktywność niepodległościowa narodów Północnego Kaukazu i polska polityka prometejska*. Wrocław, 2017 [in Polish].
24. «Nowy Prometeusz». Czasopismo naukowe Studium Europy Wschodniej UW. URL: <https://nowy-prometeusz.pl/> [in Polish].
25. Matveyev, G.F. Rossiysko-ukrainskiy konflikt v planakh pol'skoy diplomatii i voyennykh krugov v mezhvoyennyy period. Rossiya — Ukraina: istoriya vzaimootnosheniy / Otv. red: Miller A I. i dr. Moscow, 1997. URL: <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz20.htm> [in Russian].
[Матвеев Г.Ф. Российско-украинский конфликт в планах польской дипломатии и военных кругов в межвоенный период. Россия — Украина: история взаимоотношений / Отв. ред: Миллер А.И. и др. Москва, 1997. 248 с. URL: <http://litopys.org.ua/vzaimo/vz20.htm> (дата звернення: 08.06.2022)].
26. Iskhakov, S.M. "Kristallizatsiya" gorskogo osvoboditel'nogo dvizheniya. Razmyshleniya B. Baytugana ob istorii musulman Severnogo Kavkaza i Dagestana. *Voprosy istorii*. 2004, 5 [in Russian].
[Исхаков С.М. «Кристаллизация» горского освободительного движения. Размышления Б. Байтугана об истории мусульман Северного Кавказа и Дагестана. *Вопросы истории*. 2001. № 5].
27. Sotskov, L.F. Neizvestnyy separatizm. Na sluzhbe SD i Abvera. Iz sekretnykh dosye razvedki. Moscow, 2003. 336 s. [in Russian].
[Соцков Л.Ф. Неизвестный сепаратизм. На службе СД и Абвера. Из секретных досье разведки. Москва, 2003. 336 с.].
28. Zdanovich, A. Pol'skiy krest sovet'skoy kontrrazvedki. Izd. 2-ye dop. i pererabot. Moscow, 2019 [in Russian].
[Зданович А. Польский крест советской контрразведки. Изд. 2-е доп. и переработ. Москва, 2019. 704 с.].
29. Mamulia, G. Borba za svobodu i nezavisimost Kavkaza (1921—1945). Tbilisi; Parizh, 2012 [in Russian].
[Мамулиа Г. Борьба за свободу и независимость Кавказа (1921—1945). Тбилиси; Париж, 2012. 603 с.].
30. Mamulia, G.G. (Ed.). Kavkazskaya Konfederatsiya v ofitsial'nykh deklaratsiyakh, taynoy perepiske i sekretnykh dokumentakh dvizheniya «Prometeu». Sbornik dokumentov. Moscow, 2012 [in Russian].
[Кавказская Конфедерация в официальных декларациях, тайной переписке и секретных документах движения «Прометей». Сб. док. / Сост., пред., пер., прим. Г.Г. Мамулиа. Москва, 2012. 240 с.].

31. Yagublu Nasiman. Entsiklopediya Mukhammeda Emina Rasulzade. Moscow, 2015 [in Russian]. [Ягублу Насиман. Энциклопедия Мухаммеда Эмина Расуладе. Москва, 2015].
32. Snyder, T. Tajna wojna. Henryk Józewski i polsko-sowiecka rozgrywka o Ukrainę. Przełożył B. Pietrzyk. Kraków, 2008 [in Polish].
33. Kuromiya, H., Libera, P. Notatki Włodzimierza Bączkowskiego na temat współpracy polsko-japońskiej wobec ruchu prometejskiego (1938). *Zeszyty Historyczne*. Paryż, 2009. 169: 114-135 [in Polish].
34. Kuromiya, H., Libera, P., Pełoński, A. O współpracy polsko-japońskiej wobec ruchu prometejskiego raz jeszcze. *Zeszyty Historyczne*. Paryż, 2009. 170: 230-233 [in Polish].
35. Kuromiya, H., Pełoński, A. Między Warszawą a Tokio. Polsko-japońska współpraca wywiadowcza 1904—1944. Toruń, 2009 [in Polish].
36. Suleja, W. Józef Piłsudski. Kraków, 1995 [in Polish].
37. Łoek, J. Idea federacyjna Józefa Piłsudskiego. Libertas. Paryż. 1986. 6 [in Polish].
38. Podowski, B. Śp. Półkownik Tadeusz Schaetzel, Wspomnienia. Niepodległość. 1972. T. VIII (po wznowieniu) [in Polish].
39. Charszkiewicz, E. Przebudowa Wschodu Europy. Materiały do polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego w latach 1893—1921. *Niepodległość*. Londyn, 1955. 5: 136 [in Polish].
40. Bączkowski, W. Na marginesie prób tworzenia polskiej racji stanu w kwestii ukraińskiej. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1932. 1: 11 [in Polish].
41. Iskhaki, M.-G. Istoriko-politicheskij ocherk Respubliki Idel'-Urala. Podg. S.M. Iskhakov. *Voprosy istorii*. 2004. 9: 18-19 [in Russian]. [Исхаки М.-Г. Историко-политический очерк Республики Идель-Урала. Подг. С.М. Исхаков. *Вопросы истории*. 2004. № 9. С. 18—19].
42. Bączkowski, W. Problem problemów Polskich. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1938. 9. 27 lutego. S. 101 [in Polish].
43. Hołówko, T. Kwestia narodowościowa w Polsce. Warszawa, 1927 [in Polish].
44. Paprocki, S. Kwestia ukraińska. Londyn, 1949 [in Polish].
45. Hołówko, T. Minimalny program polityki polskiej we wschodniej Galicji i na tzw. «kresach». Droga. 1924. 10 [in Polish].
46. Wasilewski, L. O drogi porozumienia. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1932. 2: 4 [in Polish].
47. Krymski, T., Wiśniowski, E. Racja stanu Polski na Wschodzie. Pod znakiem odpowiedzialności i pracy. *Dziesięć wieczorów*. Pod red. A. Skwarczyńskiego. Warszawa, 1933. 208-226 [in Polish].
48. Schaetzel, T. Racja stanu Polski na Wschodzie. Niepodległość. Londyn-Nowy Jork, 1972. T. VIII (po wznowieniu) [in Polish].
49. Svit, I. Klub «Prometei» v Kharbini. *Ukrainski visti*. 1962. 20: 3 [in Ukrainian]. [Світ І. Клуб «Прометей» в Харбіні. *Українські вісті*. 1962. Ч. 20. С. 3].
50. Pelc, W. Mandżu-Go. Wschód-Orient. 1934. 2—3—4 (14—15—16). R. V.: 115 [in Polish].
51. Poglądy publicysty włoskiego na kwestje wschodnią. *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1934. R. III. 3 czerwca. 22 (57): 7 [in Polish].
52. Pelc, W. Ukraińcy na Dalekim Wschodzie (Ciąg dalszy). *Biuletyn Polsko-Ukraiński*. 1934. R. III. 10 czerwca. 23 (58): 4-6 [in Polish].
53. Volkov, V.K. et al. (Eds). Vostochnaya Yevropa mezhdru Gitlerom i Stalinyim. 1939—1941 gg. Moscow, 1999 [in Russian]. [Восточная Европа между Гитлером и Сталиным. 1939—1941 гг. Отв. ред. В.К. Волков и др. Москва, 1999].
54. Comment lutter contre la peste et le choléra. *La Revue de Prométhée*. 1940. 25 avril. 8-9: 1-4 [in French].

Надійшла / Received 08.01.2023

Volodymyr KOMAR

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History), Professor,
Head of the Department of Central History
and Eastern Europe and special branches of historical science
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)
volodymyr.komar@pnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-5475-5084>

Iryna KOMAR

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Associate Professor of the Department of Social Pedagogy and Social Work
Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (Ivano-Frankivsk, Ukraine)
iryna.komar@pnu.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-6354-9274>

Roman PUYDA

Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of Social Sciences,
Director of the Scientific and Technical Library,
Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas (Ivano-Frankivsk, Ukraine)
roman.puida@nung.edu.ua
<https://orcid.org/0000-0003-0438-9415>

THE SOVIET UNION IN THE POLICY OF PROMETHEISM IN POLAND 20s — 30s OF THE XX CENTURY

Thus, the concept of Prometheism was formed in the traditions of the noble Commonwealth during the interwar period among the supporters of the political line of J. Piłsudski. The creators of Prometheism believed that with the formation of the USSR, the essence of Russian imperialism has not changed. They hoped that national liberation movements would cause the inevitable collapse of the Soviet Union and strongly supported separatist centrifugal tendencies in its national republics. With its foreign policy vector, the concept of Prometheism was aimed at the dismemberment of the Soviet Union on national grounds and the creation on its basis of a federation of democratic states under the auspices of Poland. Anti-Russian, anti-Soviet, and anti-communist orientations also became components of Prometheus' ideology. In the interwar period, the Prometheus organization was at the forefront of Poland's eastern policy aimed at integrating the peoples of the Black Sea-Baltic region. Behind the scenes of the society were Polish special services, which secretly developed plans to use the national liberation movements of non-Russian peoples of the USSR. The goal of implementing the concept of Prometheism was to dismember the Soviet Union on a national basis and build a Greater Poland on its «ruins» based on a federation with Ukraine, Georgia, Azerbaijan, Crimea, and other republics. A strategic mistake of Promethean theorists was to believe in the internal weakness of the USSR. The beginning of the World War II suspended the implementation of Poland's Prometheus plans.

Keywords: *the concept of Prometheism, Prometheism, Prometheus Club, J. Piłsudski, T. Hołowko, T. Schaetzel, interwar Poland, Soviet Union.*